

ՀՐԱՆՏ ՕՀԱՆՅԱՆ

ԱՇՈՏ Ա ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ՄԻԱՎՈՐԻՉ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

Թ դարի կեսերից արաբական տիրապետության թուլացման պայմաններում ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Հայաստանի շրջակա տարածքներում, օգտվելով Աբբասյան խալիֆայության թուլացումից՝ աստիճանաբար հզորանում են տեղական ֆեոդալական ուժերը՝ ձգտելով ձեռք բերել ինքնուրույնություն կենտրոնական իշխանություններից: Խալիֆայությունում սկիզբ առած այս իրողություններից անմասն չէին նաև հայ իշխանական տները: Հայ իշխանական տների տնտեսապես և քաղաքականապես հզորացումը, հայ եկեղեցու դիրքերի ամրապնդումը հայոց պետականության վերականգնման կարևորագույն գրավականներն էին:

Այս պայմաններում է, որ հայ քաղաքական դաշտում իր գործունեությունն է ծավալում Բագրատունիների նախարարական տան ականավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Աշոտ Բագրատունին, որի ռազմաքաղաքական գործունեության արդյունքն էր հանդիսանում հայկական թագավորության վերականգնումը: Աշոտ Բագրատունին հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունու որդին էր, որը մյուս ալլ հայ նախարարների հետ 852 թ. գերեվարվեց Աբբասյան Մուլթավաթիլ խալիֆի (847-861)՝ Հայաստան ուղարկած Բուղա զորավարի կողմից¹ (սպարապետը մահանում է գերության մեջ)²: Բուղան, հաշվի առնելով երկրում առկա խորը դժգոհությունները արաբական դաժան քաղաքականությունից, ինչպես նաև Բագրատունիներին իր ազդեցության տակ պահելու նպատակով, հայ պատմիչների վկայությամբ, ոչ միայն չի գերեվարում Սմբատ սպարապետի որդիներին, այլև Հայաստանից հեռանալիս՝ 855 թ., նրա որդի Աշոտին կարգում է հոր պաշտոնում³: Նշենք մեկ կարևոր իրողություն ևս. արաբական տիրապետության թուլացման և Բյուզանդիայի արտաքին քաղաքական էքսպանսիայի ակտիվացման պայմաններում խալիֆայությունը չէր կարող կորցնել այնպիսի հզոր հայ նախարարական տան հավատարմությունը, ինչպիսին Բագրատունիներն էին Թ դարում: Այլ կերպ հնարավոր չէ բացատրել այն փաստը, որ հակաարաբական ապստամբության ղեկավարներից մեկի որդիները ոչ

¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Եր., 1978, էջ 202:

² Տե՛ս Սամուել Անեցի, Հաւամունմ ի գրաց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաֆաղ աւարեալ, Եր., 2011, էջ 113:

³ Տե՛ս Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, Եր., 2001, էջ 120:

միայն չձեռքբերվեցին, այլև, փաստորեն, ժառանգական սկզբունքով շարունակեցին վարել հայոց սպարապետի պաշտոնը:

Ի՞նչ էր նշանակում հայ իշխանի համար այս պաշտոնը, և ինչպիսի՞ հեռանկարներ էին բացվում նրա առջև: Արաբական տիրապետության պայմաններում հայոց սպարապետը ենթարկվում էր արաբ ոստիկանին, միաժամանակ այս պաշտոնը զբաղեցնող հայ իշխանները սովորաբար կառավարում էին ամբողջ երկիրը՝ միջնորդավորելով հարաբերությունները արաբ ոստիկանի և հայ նախարարների միջև: Այսպիսով, հայոց սպարապետը լինելով խալիֆայության ենթակա պաշտոնյա, միաժամանակ փաստացի պատասխանատու էր նաև հայ իշխանների գործունեության համար, և պատահական չէ այն հանգամանքը, որ գերեվարված հայ իշխաններից շատերը այս կամ այն կերպ կարողացան խուսափել մահից, մինչդեռ Սմբատ սպարապետը գերության մեջ ենթարկվեց մահապատժի:

Այս խառնակ ժամանակահատվածում հայոց սպարապետի պաշտոնը Աշոտ Բագրատունու համար լուրջ փորձություն էր: Հորը գերեվարած արաբական իշխանությունները որդուց պահանջում էին ոչ միայն անվերապահ հնազանդություն, այլև նրան դիտարկում էին Հայաստանում տիրող իրավիճակի անմիջական պատասխանատու: Հայոց սպարապետը պետք է կարողանար մի կողմից վստահություն ստեղծել արաբների մոտ, մյուս կողմից իր շուրջը համախմբել Բուղայի արշավանքի արդյունքում ցրված հայկական իշխանական ուժերին, և այս ամենը այն պայմաններում, երբ երկիրը դեռ ուշքի չէր եկել Բուղայի դաժան հարվածներից: Անկախ արաբների սպասելիքներից՝ հայոց եռանդուն իշխանը ակտիվ գործունեություն է սկսում ոչ միայն իր շուրջը համախմբելու հայ իշխանական տներին, այլև ռազմաքաղաքական միջոցառումներով ընդլայնելու իր իշխանությունը, հանգամանք, որը արաբները չէին էլ կարող կանխատեսել:

Աշոտ Բագրատունու այս համարձակ և պետականամետ գործունեության հաջողմանը, անշուշտ, նպաստում էր արաբա-բյուզանդական դարավոր հակամարտությունը, որը Թ դարի 2-րդ կեսին էլ ավելի էր սրվել՝ կապված Բյուզանդական կայսրության վերելքի հետ: Այսպես, 856-863 թթ. բռնկվում է արաբա-բյուզանդական 7-ամյա պատերազմ⁴: Այս պայմաններում ձգտելով Հայաստանը հեռու պահել Բյուզանդիայի հետ հնարավոր մերձեցումից՝ արաբական իշխանությունները Բյուզանդիայի դեմ դժվարին պայքարում, ինչպես նաև ներքին երկրպառակությունների պատճառով փորձում էին Հայաստանի նկատմամբ առավել մեղմ քաղաքականություն վարել: Արաբական քաղաքականությունն այս շեշտակի փոփոխությունը շատ լավ հասկանալով՝ հայոց սպարապետը նպատակամղված ձեռնամուխ է լինում իր քաղաքական ծրագրերի իրա-

⁴ Տե՛ս Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 71:

գործմանը ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ Արմինիա վարչական միավորի ամբողջ տարածքում: Արաբական տիրապետության թուլացման, չեզոքացման և ապա քաղաքական ինքնուրույնության հասնելու գործում հայ իշխանը իր սպարապետության շրջանում հստակորեն նախորոշում է այն սկզբունքները, որոնց հիման վրա էլ կառուցում է իր քաղաքականությունը, այն է.

ա. ներքաղաքական իրողություններ, որը և իրենից ենթադրում էր մյուս հայ նշանավոր և ազդեցիկ իշխանական տների հետ հարաբերությունների կառուցումը մի նոր՝ շատ ավելի բարձր հարթության վրա, քան մինչ այս ունեցել էին Բագրատունիները: Ֆեոդալական հարաբերությունների պայմաններում Բագրատունիները պետք է հասնեին իրենց իշխանական բարձր դիրքի այնպիսի հաստատմանը, որը իրենից կենթադրեր Բագրատունիների գերագահության անվերապահ ընդունում հայ իրականության մեջ: Նշենք, որ Հայաստանում Բագրատունիների գերագահությունը և որպես հայոց բարձրագույն պաշտոնյաներ լինելու փաստը ընդունվում էր արաբ խալիֆների կողմից (չանտեսենք նաև Բագրատունիների արաբամետ կողմնորոշումը): Արդյունքում, առավելապես Թ դարի 2-րդ կեսերին տարածաշրջանում ստեղծված քաղաքական իրողությունը բացառիկ հնարավորություններ էր ստեղծում Աշոտ Բագրատունու համար՝ հասնելու այս ներքաղաքական կարևորագույն խնդրի լուծմանը:

բ. Հարաբերությունները արաբների հետ, որը իրենից ենթադրում էր ռազմաքաղաքական մի եռանկյունի՝ հարաբերություններ խալիֆի, արաբ ոստիկանի և Հայաստանում հաստատված արաբական ամիրայությունների հետ: Անկախ այն հանգամանքից, թե որքանով էր թուլացել արաբական տիրապետությունը, չպետք է անտեսել այն փաստը, որ տարածաշրջանը շարունակում էր մնալ խալիֆայության տիրապետության տակ: Այս կարևոր փաստի գիտակցմամբ և այն օգտագործելով միայն հայ Բագրատունիները կարող էին հասնել իրենց ռազմաքաղաքական նկրտումների իրականացմանը: Այս մոտեցումը իրենից ենթադրում էր խուսափել խալիֆայության հետ առերես բախումից, վարել խոհեմ և հեռատես քաղաքականություն խալիֆների հետ հարաբերություններում: Առավել ևս, որ ինչպես նշեցինք, այս ժամանակահատվածում խալիֆների համար առաջնայնությունը Բյուզանդիային դիմագրավելն էր: Այս հանգամանքը տարածաշրջանում ծնում էր ուժերի հարաբերակցության փոփոխություն, քանզի մինչ այս խալիֆայությունը ինքն էր հանդես գալիս որպես հարձակվող կողմ:

գ. Արտաքին քաղաքական մոտեցումները Բյուզանդիայի նկատմամբ. այս երկրի հետ հարաբերություններում կարևոր էր վարել հավասարակշիռ քաղաքականություն, կանխորոշել Բյուզանդիայի քաղաքական մոտեցումները խալիֆայությանը ենթակա պետությունների, այդ թվում և Հայաստանի նկատմամբ, օգտագործել հայկական ծագում ունեցող Բյուզանդական կայսրերի՝ դեպի

Արևելք ծավալվելու քաղաքականությունը, այս քաղաքականության շրջանակներում հասկանալ Հայաստանի տեղն ու դերը և կարողանալ օգտագործել այդ քաղաքական գործոնը:

Այսպիսով Հայաստանի կառավարիչ նշանակված սպարապետ Աշոտ Բագրատունու (855-862) առաջին փորձությունը իշխանական տների միջև պայքարի հարցի լուծումը և իրավիճակի կայունացումն էր: Մասնավորապես, սպարապետը ակտիվորեն միջամտում է խոշորագույն հայ նախարարական տան՝ Արծրունիների միջև իշխանության համար բռնկված կռիվներին, քանի որ Բուղայի կողմից գերեվարված գահերեց իշխան Աշոտ Արծրունու եղբայրների և ժառանգների միջև պայքար էր սկսվել իշխանության համար: Արծրունիները, ինչպես հայտնի է, Հարավային Հայաստանի տիրակալներն էին և խոշորագույն նախարարական տներից մեկը՝ հայ իրականության մեջ: Խալիֆների ուշադրության կենտրոնում էին նաև Վասպուրականում ծագած ներքին կռիվները և իշխանության հարցի լուծումը: Կարևորելով հայկական այս երկրամասի նկատմամբ վերահսկողությունը՝ Մովսևաբիլ խալիֆը Վասպուրականի տիրակալ է ճանաչում դեռևս գերության մեջ գտնվող Արծրունյաց գահերեց իշխան Աշոտի որդուն՝ Գրիգոր-Գերենիկին, որը, խալիֆի կողմից արժանանալով թանկարժեք նվերների և պարգևների, ճանապարհովում է Հայաստան⁵: Արծրունիները ներքաշվում են իշխանության համար մղվող երկպառակտչական կռիվների մեջ: Վասպուրական է ժամանում հայոց կաթողիկոս Զաքարիա Զագեցին՝ որպես միջնորդ: Ինչպես կտեսնենք, կաթողիկոսի միջնորդական առաքելություններին մեկ անգամ չէ, որ դիմում է հայոց սպարապետը՝ մշտապես իր քաղաքական գործունեության ելակետում պահելով եկեղեցի-կենտրոնական իշխանություն միասնությունը*: Կաթողիկոսի միջնորդությամբ ժամանակավոր խաղաղություն է հաստատվում պայքարող երկու կողմերի միջև: Սակայն դրանով երկպառակտչությունները Վասպուրականում չեն վերանում: Հայկական այս երկրամասում անընդմեջ շարունակվող պայքարը և անկայուն իրավիճակը ստիպում են Աշոտ սպարապետին ավելի ակտիվ միջամտել Արծրունիների գործերին: Զգտելով վերջնականապես իր գերիշխանությունը հաս-

⁵ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի**, էջ 213:

* Հայոց թագավորը մտերիմ հարաբերություններ է ունեցել հայոց կաթողիկոս Զաքարիա Զագեցու (855-876) հետ, որը բազմիցս գլխավորել է գահերեցի դիվանագիտական և ֆառական կարևորագույն առաքելությունները: Զաքարիա կաթողիկոսը ակտիվ մասնակցություն է ունեցել նաև Շիրակականի ժողովի աշխատանքներին, մերժել և կանխել է բյուզանդական եկեղեցու հավակնություններն ու ռոմանությունները հայոց եկեղեցու նկատմամբ: Մեծ էր կաթողիկոսի հեղինակությունը նաև օտար տիրակալների շրջանում: Այսպես՝ Զաքարիա կաթողիկոսը հանդիպում է Հայաստան եկած Իսա ռուսիկանին՝ արժանանալով պատիվների: Առաք պաշտոնյան հայոց կաթողիկոսին է նվիրում դրոշ, որի վրա խաչ դնելով՝ կաթողիկոսը միշտ կարող էր մուտք ունենալ իր մոտ: (Տե՛ս **Վարդան Արևելցի**, էջ 126):

տատել հարավային Հայաստանի նկատմամբ՝ 862 թ. նա փորձում է ռազմական ուժով նվաճել Վասպուրականը: Նրան հաջողվում է ձերբակալել Դերենիկին, սակայն խուսափելով լայնածավալ ռազմական գործողություններից՝ ի վերջո համաձայնություն է կնքվում Արծրունիների հետ, և խաղաղություն է հաստատվում այս երկու խոշոր հայ իշխանական տոհմերի միջև, որն ամրապնդվում է խնամիական կապերի հաստատմամբ. Աշոտ սպարապետը իր դստերը ամուսնացնում է Դերենիկի հետ⁶: Վասպուրականում իրավիճակի կայունացումը ոչ միայն կարևորագույն գործոն է դառնում Բագրատունիների քաղաքական գերիշխանության համար, այլև սկիզբ է դրվում հայ իշխանական տների հետ հարաբերությունների կառուցման մի նոր մարտավարության, այն է՝ խնամիական կապերի հաստատումը Բագրատունիների հետ: Աշոտ Բագրատունու այս լավ մտածված և հեռահար մարտավարությունը, ինչպես կտեսնենք, իր բացառիկ արդյունքներ է տալիս ամբողջ Արմինիայում, ինչը իրականանում է նաև այն բանի շնորհիվ, որ հանգամանքների բերումով նրան հաջողվում է վերջնականապես ձերբագատվել իր տոհմի դարավոր հզոր մրցակիցներից՝ Մամիկոնյաններից: Այս տոհմի վերջին ներկայացուցիչներից մեկի՝ Գրիգոր Մամիկոնյանի մահից հետո սպարապետը իր տիրույթներին է միացնում Բագրևանդ գավառը⁷:

Նշենք նաև, որ Մովսևյաքիլ խալիֆի սպանությունից հետո (861թ.) արյունալի գահակալական կռիվներ են սկսվում խալիֆայության ներսում, խալիֆները փոխարինում են մեկը մյուսին և հեռու են մնում Հայաստանի գործերին միջամտելուց⁸: Մյուս կողմից՝ ներքին և արտաքին կռիվներից հյուժովող խալիֆայությունը, այլևս չկարողանալով ակտիվորեն միջամտել Հայաստանի ներքին գործերին, բավարարվում է Հայաստանից հարկերի ստացմամբ, որոնք հավաքում էր հայոց սպարապետը և Հայաստանի ոստիկանի միջոցով ուղարկում արաբական արքունիք: Նշենք նաև, որ արաբ ոստիկանը վերջնականապես հեռացվում է հարկեր հավաքելու գործից, որը ևս հայոց սպարապետի կարևոր նվաճումներից էր, ինչը արաբները շուտով ամրագրում են նաև իրավաբանորեն:

Ահա այս փաստը, ինչպես նաև Բագրատունիների բարձր դիրքը և գերագահությունը խալիֆայությունը հաստատում է 862 թ., երբ Հայաստան է ուղարկվում Ալի Արմանի անունով նոր ոստիկանը՝ բերելով խալիֆի հրամանը Աշոտ Բագրատունուն իշխանաց իշխանի (արաբ. Բատրիկ ալ-բատրիկա)⁹ տիտղոս շնորհելու, Արմինիա վարչական միավորի կառավարիչ նշանակելու և այդ նահանգից բոլոր հարկերի գանձումը նրան արտոնելու մասին: Ընդ որում,

⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 218:

⁷ Տե՛ս Վարդան Արևելցի, էջ 120-121:

⁸ Տե՛ս Ն. Հովհաննիսյան, Արաբական երկրների պատմություն, հ. I, Եր., 2003, էջ 270:

⁹ Նույն տեղում, էջ 288:

ըստ Դրասխանակերտցու հաղորդման, խալիֆայությունը վճարվող հարկերը զգալիորեն նվազեցվում են¹⁰: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Ասողիկը շեշտում է Աշոտ Բագրատունու տիրողսը՝ «հայոց և վրաց իշխան»¹¹:

Սա արդեն Աշոտ Բագրատունու գերիշխանության պաշտոնական ճանաչումն էր խալիֆի կողմից ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ հարևան երկրներում, որը նոր, լայն հորիզոններ էր բացում հայ իշխանաց իշխանի առջև իր իշխանության ամրապնդման և գերիշխանության տարածման համար:

Իր նոր պաշտոնում Արմինիայի կառավարչի առաջին կարևորագույն քայլերից մեկը իր եղբորը՝ հմուտ զորավար Աբասին հայոց սպարապետ նշանակելն էր: Աբասը հայ իրականության մեջ հայտնի էր իր քաջությամբ և նվիրվածությամբ ու մեծ հեղինակություն էր վայելում երկրում¹²: Այս քայլով քաղաքական և ռազմական իշխանությունը երկրում վերջնականապես կենտրոնանում է Շիրակի Բագրատունիների ձեռքում, որը չափազանց կարևոր էր երկրի կենտրոնացված կառավարման տեսանկյունից: Ընդ որում, սպարապետը շուտով լիովին արդարացնում է իշխանաց իշխանի սպասելիքները: Ըստ Ասողիկի տեղեկությունների՝ նա, առաջնորդելով հայկական զորքերը, 863 թ. ջախջախում և ետ է շարժում Արշարունիք ներխուժած Կայսիկ ամիրային¹³:

Երկրի ներքաղաքական կյանքում փորձություններ սպասվում էին 860-ական թթ. կեսերին, երբ դեռևս Բուղայի կողմից գերի տարված շատ հայ իշխաններ գերությունից ազատվում և ժամանում են Հայաստան: Հերթական անգամ Վասպուրականում ծագած կռիվներին միջամտելով՝ հայ գահերեցը կրկին կիրառում է խնամիական կապերի միջոցով իշխաններին խաղաղեցնելու և հնազանդեցնելու իր քաղաքականությունը: Ըստ տեղեկությունների՝ նա իր մյուս դստերը կնություն է տալիս Արծրունյաց տան մեկ այլ հայտնի ներկայացուցչի՝ Վահան Արծրունուն¹⁴:

Աշոտ Բագրատունու հայացքը շուտով սեփականում է մյուս նշանավոր հայ իշխանական տոհմի՝ Սյունիների վրա: Աշոտը իր մյուս աղջկան էլ ամուսնացնում է Գեղարքունիքում իշխող Սյունյաց իշխան Գրիգոր Սուփանի որդի Վասակ Գաբուռի հետ¹⁵, ամրապնդելով իր գերագահությունը նաև Գեղարքունիքի և Վայոց ձորի իշխանությունների նկատմամբ:

Հայ իշխանական տների հետ խնամիական կապերի հաստատումը գրական արդյունք է տալիս կենտրոնացված իշխանության ստեղծման գործում: Մասնավորապես սա վերաբերում է Սյունիքին: Այնինչ Դրասխանակերտցին

¹⁰ Տե՛ս Հովհաննես Կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Եր., 1996, էջ 137:

¹¹ Տե՛ս Ստեփանոս Տարոնեցի, Տիեզերական պատմություն, Եր., 2000, էջ 207:

¹² Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 139:

¹³ Տե՛ս Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 156:

¹⁴ Տե՛ս Ն. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 77:

¹⁵ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 139:

ուշագրավ վկայություն ունի Վասպուրականի իշխան Դերենիկի վերաբերյալ, որ նա «ոչ անսպյր բանի խրատու աներոյ իւրոյ՝ որպէս յերէկն եւ յեռանդն»¹⁶։ Սա Վասպուրականի իշխանների՝ որպէս հզոր նախարարական տան, անջատողական և իրենց ինքնուրույնությունը պահպանելու ակնառու վկայություն է, մի հանգամանք, որը, սակայն, տեղ չունի Աշոտի՝ կենտրոնացված տերություն ստեղծելու գործում։

Իշխանաց իշխանի հայացքից չի վրիպում նաև Տարոնի իշխանությունը։ Այստեղ իշխում էին նրա հորեղբոր որդու՝ Բագարատ Բագրատունու որդիները՝ Աշոտը և Դավիթը։ Տարոնի իշխանության ռազմաստրատեգիական դիրքը շատ կարևոր էր Բագրատունիների համար, քանզի այն գտնվում էր Բյուզանդիայի և Խալիֆայության անմիջական հարևանությամբ, որոնք ևս իրենց հավակնություններն ունեին հայկական այս երկրամասի նկատմամբ։ Ուստի Տարոնի իշխանությունը Բագրատունիների կենտրոնական իշխանության հետ կապելը շատ կարևոր խնդիր էր այս երկրամասը արտաքին ազդեցությունից և վտանգներից զերծ պահելու համար։ Ըստ այդմ, Դավիթի որդուն ամուսնացնում են Աշոտ Բագրատունու որդու՝ Շապուհի դստեր հետ¹⁷՝ խնամիական կապերով ամրապնդելով Բագրատունիների կենտրոնական և հարավային տների միջև կապը։

Ինչպես տեսնում ենք, երկրի ներքին քաղաքական դաշտում արդեն իսկ 860-ական թթ. կեսերին Աշոտ Բագրատունին չունի որևէ քաղաքական մրցակից, և պատահական չէ այն, որ հզորացած և հեղինակավոր դիրք ունեցող հայ իշխանի հետ հարաբերությունները, ինչպես նշում են մեր պատմիչները, հայ իշխանական տները կառուցում էին «դաշինք», «ուխտ», «միություն», «երդման թուղթ» և նման այլ սկզբունքների հիման վրա՝ ճանաչելով և ընդունելով նրա գերազահությունը, դաշինք էին կնքում նրա հետ «որպէս արդարեւ ընդ թագաւորական զարմի» հետ¹⁸։ Սա չափազանց կարևոր տեղեկություն է, որ մեզ է հաղորդում Դրասխանակերտցին՝ հիմք տալով կարծելու, որ Աշոտ գահերեց իշխանը, համենայն դեպս երկրի ներսում երկրի իշխանների կողմից արդեն իսկ ընդունվում էր որպէս հայոց թագավոր։ Արդյունքում ռազմաքաղաքական այս հմուտ գործիչը կարողանում է ստեղծել երկրի կառավարման արդյունավետ համակարգ, ինչպես հայ իշխանական տների, այնպես էլ իրեն ենթակա արաբական ամիրայությունների հետ հարաբերություններում։ Իր իշխանությունն անտավայրը դարձնում է ամրացված մի բնակավայր՝ Բագարանը¹⁹։

¹⁶ Տե՛ս Յովհաննէս Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ հատոր, Ժ դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 442։

¹⁷ Տե՛ս Ն. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 78։

¹⁸ Տե՛ս Յովհաննէս Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ, Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ հատոր, Ժ դար, էջ 440։

¹⁹ Տե՛ս Ռ. Մաթևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Եր., 1990, էջ 100։

870-ական թթ. մի կողմից նոր խնդիրներ են բարձրացնում Հայաստանում, մյուս կողմից այն դառնում է հանգուցակետային ժամանակաշրջան, երբ երկիրը վերջնականապես թևակոխում է թագավորության վերականգնման ուղին: Այս հակասական ժամանակահատվածում Հայաստանի ներքին գործերին փորձում են միջամտել խալիֆայությանը ենթակա և Հայաստանի նկատմամբ հավակնություններ ունեցող արաբական ամիրայությունները: 870 թ. Մուսամիդ խալիֆը (870-892) մի շարք միջոցառումներ է ձեռնարկում խալիֆայության խաթարված դիրքերը վերականգնելու ուղղությամբ: Նա Հայաստան է ուղարկում Ամիդի տեր Իսա Շաբանին²⁰, որը 871 թ. իր զորաբանակով ներխուժում է Վասպուրական: Այս անգամ հնարավոր է լինում հարցը լուծել խաղաղ ճանապարհով՝ խուսափելով լայնածավալ ռազմական գործողություններից: Իսան հեռանում է Վասպուրականից՝ մեկնելով Պարտավ քաղաք²¹: Այնուհետև, Հայաստանի ոստիկան Իսան Պարտավի կառավարիչ է նշանակում ոմն Եմենիկի (Մուհամադ ալ Եմանին)²², որը շուտով ապստամբություն է բարձրացնում նրա դեմ: Վերջինս Եմենիկի դեմ պայքարում ստիպված օգնություն է խնդրում Հայաստանի գահեցիցի: Հակամարտությունը արաբ պաշտոնյաների միջև շարունակվում է մինչև 870-ական թթ. վերջերը: Իսան փորձում է հայ նախարարների օգնությամբ գրավել Պարտավը, սակայն հաջողություն չի ունենում²³:

Ահա այս կռիվները մի կողմից, 871 թ. բռնկված հերթական արաբա-բյուզանդական պատերազմը մյուս կողմից, որը ընդմիջումներով շարունակվում է մինչև 876-77 թթ., շեղում են արաբների ուղադրությունը Հայաստանի գործերին միջամտելուց, որը հնարավորություն է տալիս ակտիվացնել արտաքին քաղաքական ձեռնարկումները: 870-ական թթ. իշխանաց իշխանը միջամտում է Քարթլիի համար վրացական իշխանությունների միջև ծագած կռիվներին և օգտագործելով իր հեղինակությունը՝ խաղաղեցնում է վրաց իշխաններին, հաշտություն կնքում և խնամիական կապեր հաստատում Տաթև-Կղարջի Գուարամ իշխանի հետ՝ իր քրոջը կնության տալով նրան: Փոխարենը Գուարամը Բագրատունիներին է զիջում Աշոցքը²⁴: Քաղաքական այս դաշինքը կարևոր նշանակություն է ունենում Արմինիայի հյուսիսային շրջաններում գերիշխանության պահպանման և վրացական իշխանությունների հետ հետագա համագործակցության համար:

Ինչ վերաբերում է հարևան Բյուզանդիայի հետ փոխհարաբերություններին, ապա վերջինս, օգտվելով տարածաշրջանում խալիֆայության դիրքերի

²⁰ Տե՛ս Աբու-լ-Ֆիդա, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյանը, Եր., 1965, էջ 213:

²¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 225:

²² Տե՛ս Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Եր., 1983, էջ 334:

²³ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 227:

²⁴ Տե՛ս Очерки истории Грузии, в 8 томах, Т. 2, Ред. М. Д. Лордкипанидзе, Д. Л. Мусхелишвили, Тбилиси, 1988, стр. 321.

թուլացումից, փորձում էր Հայաստանը գրավել իր կողմը՝ իր նպատակին հասնելու համար օգտագործելով ամենատարբեր հարթակներ՝ քաղաքականից մինչև կրոնական: Բյուզանդիայի հայազգի կայսր Վասիլ Ա (867-886) անձամբ է գլխավորում իր բանակը՝ արշավելով դեպի Միջագետք՝ արաբական Մելիթենե ամիրայության դեմ²⁵: Վասիլը, որն իրեն հռչակել էր հայ Արշակունիների ժառանգ²⁶, 876 թ. թագ է խնդրում Աշոտից²⁷ ցանկանալով թագադրվել Բագրատունու կողմից՝ որպես Արշակունի՝ հին ավանդույթի համաձայն: Սա վկայում է Հայաստանի տիրակալի՝ միջազգային ասպարեզում մեծ հեղինակություն և ճանաչում վայելելու մասին, ինչպես նաև ենթադրում էր քաղաքական դաշինք երկու երկրների միջև, որը իշխանաց իշխանի համար խալիֆայությունից նորանոր զիջումներ ստանալու ակնկալիք կարող էր դառնալ:

Հայաստանի նկատմամբ Բյուզանդիայի քաղաքականության հաջորդ դրսևորումը 860-ական թթ. բյուզանդական իշխանությունների կողմից Հայաստան ուղարկված Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Փոտի առաջարկներն էին երկու եկեղեցիների միավորման հարցի շուրջ²⁸: Սա շատ կարևոր հարց էր նաև քաղաքական առումով: Հնարավոր չէ պատկերացնել, որ Բյուզանդիայի այս առաջարկի մասին տեղյակ չէին նաև արաբական արքունիքում: Ուստի կարելի է եզրակացնել, որ բյուզանդական այս առաջարկը Հայաստանում խալիֆայության ազդեցությունը բյուզանդականով փոխարինելու գործնական մի քայլ էր, որը արաբական տիրապետության պայմաններում շատ վտանգավոր հետևանքներ կարող էր ունենալ Հայաստանի համար: Առավել ևս, որ բյուզանդական առաջարկը անընդունելի էր նաև հայոց եկեղեցու և հայ իշխանների համար: Եվ պատահական չէ, որ այս կարևոր հարցի քննարկման համար հատուկ ժողով է հրավիրվում Շիրակավանում՝ հայ իշխանների և Զաքարիա կաթողիկոսի անմիջական մասնակցությամբ, որտեղ որոշվում է այն մերժել²⁹: Անմիջականորեն Աշոտ իշխանաց իշխանի հրամանով մերժման մասին պատասխան գրություն է կազմվում և ուղարկվում³⁰:

870-ական թթ. հայ-արաբական հարաբերությունների վերջնական հանգուցալուծումը կապված է արաբ ոստիկանի՝ Շայբանի տոհմից Ահմադ իբն Խալիդի անվան հետ, որն իր պաշտոնում նշանակվում է հայ իշխանների միջնոր-

²⁵ Տե՛ս Կոստանդին Միրանաթին, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, թարգմ. բնագրից, առաջաբանը և ծանոթությունները Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1970, էջ 68-69:

²⁶ Տե՛ս Կոստանդին Միրանաթին, նշվ. աշխ., էջ 35:

²⁷ Տե՛ս Վարդան Արևելցի, էջ 125:

²⁸ Տե՛ս Վարդան Արևելցի, էջ 121, Մաղափա արհեստիկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, Եր., 2001, էջ 1136:

²⁹ Տե՛ս Վարդան Արևելցի, էջ 121-122:

³⁰ Տե՛ս Մ. Օրմանեան, նշվ. աշխ., էջ 1139:

դուլթյամբ³¹: Այսպիսի կարևոր հարցում հայ իշխանների, մասնավորապես Աշոտ Բագրատունու ցուցաբերած վճռականությունը և խալիֆի՝ այս առաջարկը հաշվի առնելը արդեն իսկ արտահայտում էր Հայաստանի ինքնուրույնության փաստը: Սա մի հանգամանք էր, որը նախկինում չէր նկատվում: Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս հետագա դեպքերը, նոր ոստիկանը Հայաստան է ժամանում հայ իշխաններին մասնատելու, թուլացնելու և ի վերջո երկրում գերիշխելու հստակ մտադրությամբ: Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ նոր ոստիկանին դիմավորելու են մեկնում Վասպուրականի, Տարոնի, Մոկաց և այլ իշխաններ: Աշոտ Բագրատունին նոր պաշտոնյային դիմավորելու է ուղարկում իր եղբայր սպարապետ Աբասին:

Հստ Թովմա Արծրունու հաղորդումներին՝ նոր ոստիկանը, ժամանելով Դատվան, դավադրության ծրագիր է մշակում՝ հայ նախարարներին Դվին կանչելու և նրանց այնտեղ կոտորելու: Սակայն դավադրության այս ծրագիրը բացահայտվում է³²: Աշոտ իշխանը հմտությամբ օգտագործում է արաբ ոստիկանի դավադրության ծրագիրը՝ արաբական ներկայությունից ազատվելու համար: Եվ երբ Ահմադը ժողով է գումարում Դվինում՝ հրավիրելով նաև Աշոտ Բագրատունուն, հայկական զորքով Ահմադին է ներկայանում սպարապետ Աբասը, ձեռքակալում ու արաբ ոստիկանին վտարում է Հայաստանից «այնտեղ, որտեղից եկել էր»՝ Ասորիք³³:

Այս ցուցադրական ձեռքակալությունը ոչ միայն լուրջ հարված էր խալիֆայության տիրապետությանը և հեղինակությունը Հայաստանում, այլև Աշոտ Բագրատունու՝ արդեն իսկ անկախ և ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու փաստացի արտահայտումն էր: Անշուշտ հայկական կողմը նման քայլի չէր դիմի, եթե համոզված չլիներ, որ խալիֆայության կողմից պատասխան չի հետևելու:

Խալիֆի պաշտոնյան ոչ միայն վտարվում է Հայաստանից, այլև քայլեր են ձեռնարկվում այս դավադրության մասնակիցներին պատժելու ոչ միայն Հայաստանի, այլև ամբողջ Արմինիայի տարածքում: Արշավանք է կազմակերպվում Տփղիսի արաբական ամիրայության դեմ. դաշնակից վրաց իշխան Գուլամի միջոցով ձեռքակալվում է Տփղիսի ամիրան³⁴: Հարվածը ուղղվում է նաև Բերկրիի, Խլաթի և Մանազկերտի արաբական տիրակալների դեմ՝ կայունություն հաստատելով երկրում³⁵: Հաջողվում է նաև հնազանդեցնել կովկասյան ցեղերին³⁶:

³¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 228:

³² Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 229:

³³ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 231:

³⁴ Տե՛ս Очерки истории Грузии, стр. 349.

³⁵ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Եր., 1965, էջ 110:

³⁶ Տե՛ս Վարդան Արևելցի, էջ 126:

Ինչպես տեսնում ենք, իշխանաց իշխանը ոչ միայն ազատվում է արաբական վերահսկողությունից, այլև հնազանդեցնում է Արմինիայի մահմեդական իշխաններին: Այսպիսով, օգտագործելով միջազգային հարաբերություններում Հայաստանի համար բարենպաստ պայմանները՝ հնարավոր է լինում ամրապնդել ինչպես Հայաստանի ինքնուրույնությունը խալիֆայությունից՝ պարզապես վճարելով հարկերը, այնպես էլ ամրապնդել հայ և արաբ ֆեոդալների նկատմամբ տիրապետությունը: Որպես հետևանք՝ Հայաստանի, հարևան Վրաստանի և Աղվանքի մյուս իշխանները ճանաչում և ընդունում էին իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու անվերապահ գերագահությունը և իշխանությունը:

Եվ պատահական չէ հայ պատմիչների վկայություններն այն մասին, որ Աշոտ Բագրատունու իշխանությունը անառարկելի էր, ու միայն թագավորական թագն էր պակասում նրան³⁷: Պատմականորեն հասունացած այս կարևորագույն քայլը, ըստ հայ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների, իրականացվել է հայ իշխանների միասնական որոշմամբ և խալիֆին ուղարկված խնդրագրի հիման վրա³⁸: Աբբասյան Մուլթամիդ խալիֆը, հաշվի առնելով հզորացող Բյուզանդիայի վտանգը և կարևորելով Հայաստանը խալիֆայության ենթակայության և ազդեցության տակ պահելը, ի վերջո որոշում է բավարարել հայ իշխանների խնդրանքը: 885 թ. հայոց կաթողիկոս Գևորգ Գառնեցին³⁹ հայ, վրաց և աղվանից իշխանների ներկայությամբ և խալիֆի կողմից Հայաստան ուղարկված Իսա ոստիկանի բերած թագով Աշոտին օծում է թագավոր հայոց⁴⁰ (*Malik al-Arman*)⁴¹: Խալիֆի կողմից հայոց թագավորության ճանաչումը կարևորագույն իրադարձություն էր պետականության վերականգնման գործում: Այսպիսով, հայկական թագավորության վերականգնումը իրավական կարգավիճակ է ստանում, առավել ևս, որ այն ճանաչվում է նաև Բյուզանդիայի կայսրի կողմից⁴²:

Հայաստանի պատմության այս շրջադարձային իրադարձությունը խոր հետք է թողել միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ: Հայ պատմիչները մեծ ոգևորությամբ և հպարտությամբ են արձանագրում թագադրության փաստը՝ քաջ գիտակցելով հայոց թագավորության հաստատման և պետականության վերականգնման կարևորությունը: Անկախ նրանից, որ նորընծա հայոց արքան թագադրվել էր արաբ խալիֆի կողմից և կառավարում էր երկիրը որպես խա-

³⁷ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 335, Վարդան Արևելցի, էջ 126:

³⁸ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Եր. 1986, էջ 176, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 141:

³⁹ Զաֆարիայի մահից հետո հայոց գահերեցի միջամտությամբ հայոց կաթողիկոս է ընտրվում Գևորգ Բ Գառնեցին (877- 897): Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 141:

⁴⁰ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, նշվ. աշխ., էջ 143:

⁴¹ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 110:

⁴² Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 143, Վարդան Արևելցի, էջ 126, Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Եր., 1982, էջ 67-68:

լիֆայություն հպատակ, որի վերաբերյալ Անեցին նշում է ուղղակիորեն՝ թե Աշոտը թագավորում էր «նոցա հրամանալ»⁴³ (խալիֆի - Հ. Օ.), այնուհանդերձ այս հանգամանքը որևէ կերպ չի կարող նսեմացնել Բագրատունիների տոհմի մեծանուն ու հեղինակավոր ներկայացուցչի պատմական այս նվաճումը՝ հայոց թագավորության վերականգնումը:

Այսպիսով, պետականության կորստից հարյուրամյակներ անց, հայ հնագույն նախարարական տներից մեկի՝ Բագրատունիների գլխավորությամբ փաստացի վերականգնվում է հայոց թագավորությունը՝ ստանալով իրավական ձևակերպում:

Անդրադառնալով հայոց թագավորի տիտղոսի իրավական կողմին՝ նշեք ևս մեկ հանգամանք, այն է՝ որպես խալիֆայության պաշտոնյա՝ Աշոտ Բագրատունին Արմինիա վարչական միավորի կառավարիչն էր՝ դրանից բխող լիազորություններով, իսկ խալիֆի կողմից ճանաչվեց միայն որպես հայոց թագավոր, որը կարծես նրա գործունեության որոշակի սահմանափակում կարող էր նշանակել, սակայն պետք է փաստել, որ Աշոտ Ա երբևէ չհրաժարվեց Արմինիայի նկատմամբ իր իշխանությունից: Այս փաստի անմիջական վկայությունն այն ակտիվ քաղաքականությունն է, որ նա վարում էր հարևան Վրաստանում, որտեղ նրա անմիջական ջանքերով Բագրատունիների իշխանական տան ներկայացուցիչները ամրապնդում են իրենց իշխանությունը⁴⁴:

Նորընծա արքան շարունակում է իր ակտիվ քաղաքականությունը: Կրկին անգամ խնդիրներ են ծագում Վասպուրականում ոչ առանց արաբների ջանքերի: Այս անգամ Բագրատունիներ-Արծրունիներ դիմակայությունը ավարտվում է նրանով, որ Գրիգոր-Դերենիկը սպանվում է⁴⁵, որից հետո Վասպուրականի տիրակալ է հռչակվում Դերենիկի որդին՝ մանկահասակ Աշոտ Արծրունին: Փաստորեն Դերենիկի մահից հետո հայոց թագավորին կարծես թե վերջապես հաջողվում է հնազանդեցնել և խաղաղեցնել Վասպուրականը՝ իր ներկայացուցիչների միջոցով կառավարելով հարավային Հայաստանը:

Այս հայացքը սկսում է դեպի հյուսիս՝ դաշինք կնքելով եգերաց թագավորի հետ⁴⁶՝ դրանով իսկ ապահովելով ինչպես վրացական իշխանությունների, այնպես էլ Հայաստանի անվտանգությունը հյուսիսից: Ռազմական արշավանքներ են կազմակերպվում դեպի Հայաստանի հյուսիսային խռովահույզ շրջաններ՝ Գուգարք և Ուտիք: Հայկական զորամասերը սպարապետ Աբասի և գահաժառանգի՝ Աշոտի որդուն՝ իշխանաց իշխան կարգված Սմբատի գլխավորությամբ կարողանում են ճնշել կենտրոնական իշխանության դեմ ծագած ընդվզումները⁴⁷:

⁴³ Տե՛ս Սամուել Անեցի, էջ 115:

⁴⁴ Տե՛ս Մովսես Կաղանկատուացի, էջ 335:

⁴⁵ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերացի, էջ 145:

⁴⁶ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերացի, էջ 143:

⁴⁷ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերացի, էջ 143:

Հայ պատմիչները մեծ դրվատանքով են խոսում Աշոտ արքայի մասին՝ ըստ արժանվույն գնահատելով նրա ռազմաքաղաքական գործունեությունը, ինչպես նաև հոգատարությունը հայ եկեղեցու նկատմամբ: Նա մեծ ուշադրություն էր դարձնում ինչպես եկեղեցական հարցերին, այնպես էլ «աստվածահաճո գործերին»։ Ոսկի ու արծաթ էր տալիս աղքատներին ու տնանկներին, նվերներ՝ եկեղեցիներին և «այսպէս ապա զպիտառոցեալ պէտս արտաքնոցն ի մաքրութիւն նորոգման ներքին մարդոյն անտեսաբեր կենսացուցանէր»⁴⁸։ Հայ պատմիչը Աշոտին՝ արքային բնութագրում է որպես «Աստվածահաճո և բարեպաշտ, եկեղեցու զարդարիչ և Աստծո սպասավորներին սիրող»⁴⁹։ 874 թ. իշխանաց իշխան Աշոտը անձամբ ներկա է գտնվում Թ դարի նշանավոր կրոնական գործիչ Մաշտոցի (Գեորգ Գառնեցուն հաջորդած հայոց կաթողիկոսը) գլխավորությամբ Սևանա կղզում կառուցված եկեղեցու օծմանը և նվիրաբերում է մի շարք գյուղեր⁵⁰։

Ամբողջացնելով սպարապետի (855-862), իշխանաց իշխանի (862-885) և հայոց թագավորի (885-890) կառավարման տարիները, պետք է արձանագրել, որ ավելի քան 400-ամյա ընդմիջումից հետո Աշոտ Ա այն հայկազուն իշխանն էր, որը «բարձրացուցանէր զազգս Թորգոմեան»⁵¹։ պահպանելով հայկական պետության կառավարման ավանդույթները և սկիզբ դնելով Բագրատունիների 160-ամյա տիրապետությանը, Հայաստանի զարգացմանը և բարգավաճմանը, դառնալով հայկական նոր արքայատոհմի հիմնադիրը։ Լինելով հմուտ պետական-քաղաքական գործիչ և դիվանագետ՝ Աշոտ Ա կարողացավ ապահովել երկրի անվտանգությունը, կայունությունը, հասնել իր թագավորության միջազգային ճանաչմանը և հեղինակավոր դիրքի հաստատմանը տարածաշրջանում։

Աշոտ Ա մահացել է 890թ. վերջերին⁵² իր ժառանգներին թողնելով հզորացող մի երկիր, որի հեղինակությունը ճանաչում էին հարևան բոլոր պետությունները։

Թ դարի վերջերին հայկական թագավորության վերականգնումը կարևորագույն իրադարձություն էր Հայաստանի պատմության մեջ։ Այն նոր շունչ հաղորդեց հայ ժողովրդին՝ հիմնելու հերթական հայկական արքայատոհմը, պատմական ասպարեզում թողնելու ևս մեկ պատվավոր էջ։

⁴⁸ Տե՛ս Յովհաննես Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ, Մատենագիրի Հայոց, ԺԱ. հատոր, Ժ դար, էջ 445։

⁴⁹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 68։

⁵⁰ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 176։

⁵¹ Տե՛ս Յովհաննես Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ, Մատենագիրի Հայոց, ԺԱ. հատոր, Ժ դար, էջ 443։

⁵² Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 238, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 145։

